

ПЛАНИ ГРУПОВИХ ЗАНЯТЬ І ЗАВДАННЯ ДО НИХ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема: Діалектологія як розділ мовознавства

План

1. Діалектне членування української мови.
2. Історія групування говорів.
3. Говірки Середньої Наддніпряниці – основа сучасної української літературної мови.
4. Взаємодія народних говорів з новою українською літературною мовою.

Питання для самоконтролю

1. Предмет, завдання і значення діалектології.
2. Поняття про місцеві діалекти. Говірка. Говір. Діалектна група. Наріччя.
3. Мова й діалекти на різних етапах суспільно-історичного розвитку.
4. Діалекти й літературна мова.
5. Народні говори і староукраїнська літературна мова.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – С. 3–32.
2. Гриценко П. Ю. Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі (до 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка) / П. Ю. Гриценко ; ред. П. Ю. Гриценко // Тези доп. Міжнар. наук. конф., 5–7 бер. 2008 р., Київ, НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови. – К. : Вид. дім Д. Бураго, 2008. – 224 с.
3. Дзензелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й. О. Дзензелівський. – Ужгород, 1965. – 96 с.
4. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 285 с.
5. Матвіяс. І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 161 с.

Діалектологія як розділ мовознавчої науки

Діалектологія (від грец. *Διάλεκτος* – «розмова», «говорі» і *λόγος* – «слово», «вчення») – галузь мовознавства, що вивчає місцеві (територіальні)

різновиди певної мови – говірки, говори, наріччя. Предметом української діалектології є вивчення говорів української мови. Жива народна розмовна мова кожного народу має фонетичні, морфологічні, синтаксичні та лексичні риси, які варіюються залежно від місцевості її поширення. Відмінності ці й у кількісному, й у якісному відношеннях можуть бути неоднаковими, різне також і їхнє територіальне виявлення. Щодо територіального обсягу та глибини мовних розбіжностей місцевих різновидів мов у діалектології вживають такі основні поняття: *говірка, говір (діалект), група говорів (діалектна група), наріччя*.

Говірка – це мова якогось одного або кількох у мовному відношенні однорідних населених пунктів (сіл). Група споріднених говірок утворює **говір**, або **діалект**. Нарешті, група споріднених фонетичними, граматичними та лексичними рисами говорів об'єднується в групу говорів (**наріччя**) – найширше діалектне угруповання.

Через певні обставини в різних групах говорів, які складають один говір, можуть посилюватися наявні діалектні розбіжності, можуть виявлятися нові мовленнєві відмінності, що врешті-решт підриває єдність цього говору, і він розпадається на два (чи більше) окремі говори. Такий процес якісного та кількісного поглиблення діалектних відмінностей прийнято називати процесом **диференціації**. За інших умов може відбуватися зворотний процес – процес контамінації говорів, зближення говорів, стирання чи нівеляція їхніх особливостей, у результаті чого два чи більше говорів можуть злитися в один. У такому випадку говорять про процес **інтеграції** говорів. Обидва процеси – і процес диференціації, і процес інтеграції говорів – завжди відбуваються паралельно; власне, це дві невід'ємні сторони єдиного процесу розвитку живої народної мови. При цьому слід зауважити, що інтенсивність процесу диференціації та процесу інтеграції в різні епохи неоднакова.

З плином часу поступово змінюється (в одних випадках – розширюється, в інших – звужується) територія поширення мовного (діалектного) явища, частина діалектних явищ зникає, з'являються нові діалектні риси. Через це з часом змінюються не лише межі діалектних угруповань, а й кількісний їх склад і відношення між ними.

Із указанного зрозуміло, що і діалектна група (наріччя), і говір, і говірка – це категорії історичні, тобто такі, що виникли в певний історичний період і через певні історичні обставини. У різні історичні періоди свого розвитку мова складається з різної кількості говорів, говірок, діалектних груп (наріч), з плином часу змінюється також угруповання її говорів чи діалектне членування. Зрозуміло також, що кожна мова характеризується своєю, властивою лише їй, системою діалектного групування, що з часом відбувається перерозподіл діалектних

груп. Наприклад, сучасні українські говори групуються в системі трьох діалектних груп (наріч) – північній, південно-західній та південно-східній, а близькоспоріднена білоруська мова поділяється на дві діалектні групи (наріччя) – південно-західну й північно-східну, російська також на дві діалектні групи (наріччя) – північну та південну.

Діалектне членування кожної національної мови відбиває складність історичного розвитку того чи іншого народу, носія і творця цієї мови. Формування говорів кожної національної мови пов'язане з давнім групуванням населення на певній території, різними колонізаційними рухами, взаємовідносинами певного народу протягом його багатомісячної історії з іншими народами тощо. Цим і пояснюється як важливість розв'язання проблеми класифікації говорів тієї чи іншої мови, так і її велика складність.

Проблема класифікації українських говорів може бути розв'язана тільки після глибокого дослідження діалектологічного атласу української мови.

На сучасному етапі розвитку діалектології розрізняють три групи говорів, або наріччя: *поліську*, або *північноукраїнську* (на території сучасної Чернігівської області, в північних районах Сумської, Київської, Житомирської, Ровенської та Волинської областей, а також у ряді південних районів Білорусії), *південно-західну* (на території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей, у південних районах Житомирської, Ровенської, Волинської областей, у деяких районах Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей, а частково – в Польщі, Чехословаччині, Румунії), *південно-східну* (на території південних районів Київської та Сумської областей, на всій території Харківської, Ворошиловградської, Донецької, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей (в останніх чотирьох областях виняток становлять окремі райони), в Кримській, а також у суміжних районах Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей Росії і в Краснодарському краї та ін.).

У кожній із цих груп говорів, у свою чергу, розрізняють окремі говори, чи діалекти, групи говірок. Так, у системі поліських говорів розрізняють групу лівобережнополіських, чи східнополіських говірок, а також правобережнополіські, чи середньополіські, волинсько-поліські, чи західнополіські говори, до яких прилягають і підляські, чи надбузько-поліські, говірки; у системі південно-західних говорів – волинсько-подільську (з дрібнішими одиницями – південноволинські та подільські говірки), галицько-буковинську (наддністрянські, покутсько-буковинські,

східнокарпатські, або гуцульські, а також надсянські говірки), карпатську (північнопідкарпатські, або бойківські, середньозакарпатські, західнокарпатські, або лемківські, говірки) групи говорів; у системі південно-східних говорів – середньонадніпрянські, слобожанські та степові групи говірок.

Місцевий говір, будучи відгалуженням національної мови, поширений на обмеженій території. Він характеризується певною сукупністю діалектних явищ, відмінною від сукупності діалектних явищ іншого місцевого говору. *Діалектне явище* – це такий елемент мовної системи, який у різних говірках, говорах чи наріччях цієї ж мови має певну кількість відповідників.

Проте не можна думати, що діалектні явища одного говору повністю відрізняються від діалектних явищ іншого говору. Межі поширення діалектних явищ у говорах сучасної української мови звичайно не збігаються одна з одною, а найчастіше перехрещуються між собою. Проте на стиках місцевих говорів звичайно скупчуються лінії поширення діалектних явищ (*ізоглоси*), створюючи ціле пасмо таких ліній, так зване «*пáсмо ізоглóс*», яке й відділяє один місцевий говір від іншого.

На сучасному етапі розвитку національних мов, у тому числі й української, чіткої відокремленості сусідніх місцевих говорів між собою звичайно не спостерігаємо. На пограниччі говорів завжди виступає ширша чи вужча смуга перехідних говірок, що поєднують у собі діалектні риси обох сусідніх говорів із перевагою рис одного з них. Така смуга перехідних говірок тягнеться, наприклад, на пограниччі між поліськими українськими та південно-західними й південно-східними говорами.

Серед говорів української мови за генетичною ознакою, тобто враховуючи їх походження й історичний розвиток, розрізняють два основні види: *давні* (старожитні), або *основні*, що функціонують на територіях давнього заселення українського народу, і *новостворені*, які виникли внаслідок порівняно пізніх переселенських рухів української людності й дозаселення новоосвоєних земель.

Давні (старожитні) говори є діалектами старшої формації. Виникнення й оформлення їх сягає переважно феодальної епохи, коли відбувалися головним чином процеси територіальної мовної диференціації, зумовлені політичною й економічною відокремленістю окремих територій. До давніх говорів старшої формації належать поліські говори й основна маса південно-західних, а з південно-східних – середньонадніпрянські говірки.

У давніх говорів старшої формації нерідко зберігаються архаїчні мовні явища, які давно вже втрачені іншими говорами й не стали надбанням нової української літературної мови. Щоправда різні старожитні говори далеко не однаковою мірою зберігають архаїчні явища на різних мовних рівнях. Так, у фонетиці найархаїчнішими є поліські говори та карпатські говірки південно-західних говорів, у граматиці найбільше архаїчних явищ спостерігаємо в південно-західних говорах, а в лексиці – в поліських і південно-західних говорах, причому з останніх найбільше лексичних архаїзмів знаходимо в карпатських говорах.

Виникнення нових говорів відбувається внаслідок діалектотворчих процесів на новозаселених територіях порівняно в пізні часи, коли вже сформувалася мова певного народу. Такі говори належать до діалектів нової формації та за своїм складом є неоднорідними.

До новостворених українських говорів належить переважна більшість південно-східних, зокрема слобожанські й степові, а також переселенські говірки на території Росії в Ростовській області, у Краснодарському та Ставропольському краях, на Поволжі, в Сибіру, на Далекому Сході. До новостворених належать і деякі з південно-західних говорів, зокрема західнокарпатський, чи лемківський, говір, формування якого відбувалося протягом XVI ст. на базі переселенських говірок з Перемиської землі, гуцульські говірки на Закарпатті, принесені сюди українськими переселенцями з північних схилів Карпат протягом XVI-XIX ст.

Новостворені говори за своїм складом, як уже відзначалося, бувають різні. Серед них є говори, що виникли внаслідок переселення людності на нові землі з однієї більш-менш цілісної з діалектологічного погляду території. Носії цих говорів, опинившись у нових умовах, зберігають свою давню діалектну основу, на яку й нашаровуються з часом виниклі з різних причин нові діалектні риси, що зрештою приводить до витворення відмінного від свого попередника діалектного типу. Такі новостворені говори можуть бути названі однотипними, чи односистемними, за своїм походженням, оскільки їх генетична основа однодіалектна. До говорів цього різновиду можуть бути віднесені лемківські (західнокарпатські) говірки тощо.

Інший різновид новостворених говорів новішої формації становлять різнотипні, різносистемні в своїй генетичній основі, або мішані, говори, які характеризуються наявністю в їх системі різнодіалектних елементів. Ці говори звичайно виникали внаслідок змішування населення, що прийшло на нові землі з місцевостей, більшою чи меншою мірою діалектно різнотипних, через що вони характеризуються значною кількістю паралелізмів різнодіалектного походження. Залежно від того, як далеко зайшов діалектотворчий процес у цих говорах, серед них можна розрізнати,

з одного боку, говори з різнодіалектними вкрапленнями в мовну систему новоствореного говору, а з іншого – говори з мозаїчними говірками, що мають різнодіалектне походження. Зрозуміло, що говори останнього різновиду належать до найновішої формації та їх виникнення звичайно відбувалося внаслідок переселення окремими громадами, які й осідали разом на нових місцях. Ці говори широко представлені степовими говірками півдня України.

Окремий різновид новостворених говорів становлять переселенські говірки або й цілі говіркові масиви, що оточені говорами інших мов. Ці говірки, перебуваючи в ізоляції від основного мовного масиву свого народу, здебільшого загальмовуються в своєму розвитку й зберігають давніші свої риси, одночасно однак підпадаючи внаслідок безпосередніх міжмовних контактів під більший чи менший вплив тієї мови, що їх оточує. Такими є українські говірки у Сербії, Словаччині, Чехії, Румунії, Польщі, Канаді та інших країнах, а також переселенські українські говірки на Дону, Кубані, Ставрополлі, Поволжі, в Сибіру, Казахстані, Киргизії, на Далекому Сході тощо.

Завдання

1. Законспекуйте статтю: *Матвіяс І. Г. Засади української діалектології // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 3–9.* За укладеним конспектом підготуйте усну відповідь з теми: «Предмет і завдання української діалектології».
2. Законспекуйте статтю: *Назарова Т. В. Українські говірки на Далекому Сході // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 43–52.* Підготуйте усний виступ за матеріалами статті.
3. Законспекуйте статтю: *Тищенко К. Поки живі українські діалекти – живе Україна // Дивослово. – 2002. – № 6. – С. 13–16.* Розкажіть про хронологію розвитку української мови та її говорів.